

معماری ابتدای اسلام و ابعاد ساختاری آن

ابوالفتح رئوفی^۱

هادی نقدی^۲

حمیدرضا کیانیان^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۵ تاریخ چاپ: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰

چکیده

عناصر معماری اوایل اسلام بدین جهت شکل گرفتند که به شکلی کارا به نیازهای فیزیکی، زیست محیطی، اجتماعی، روانی و مذهبی مردم آن دوران پاسخ دهند. تحقیقات نشان می‌دهند که معماران سابقاً از عناصر متفاوت ساختمان‌های تاریخی اسلام در آثار طراحی‌شان کپی برداری می‌کردند بدون آنکه معنا و ارزش آنها را درک کنند. چنین روشی تنها شکل عناصر را انتقال می‌داد، هرچند، آن را از بافت و ارزش‌های تاریخی‌اش محروم می‌کرد. این مقاله به بحث این موضوع می‌پردازد که معماران نه تنها ارزش‌های پنهان عناصر تاریخی که چگونگی تعامل این ارزش‌ها و یکپارچگی آنها با این عناصر را نیز باید درک کنند. با درک این موضوع، به توانایی ادراک و تعبیر صحیح این عناصر دست پیدا می‌کنند و در نتیجه می‌توانند با موفقیت آن را در طراحی‌شان بگنجانند. این مقاله چشم اندازی از معماری اوایل اسلام و اشکال سازه‌ای این دوران ارائه می‌کند.

واژگان کلیدی

معماری، اسلام، معماری اسلامی، ابعاد ساختاری

۱. کارشناسی معماری داخلی، دانشگاه علمی کاربردی نی ریز.

۲. کارشناسی معماری داخلی، دانشگاه علمی کاربردی نی ریز.

۳. کارشناسی عمران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد استهبان.

مقدمه

بخش عمده‌ای از معماری اسلامی را می‌توان اثر متقابل میان انتزاع مطلق و شکل ارگانیک تلقی کرد. انتزاع به معماران اسلامی کمک می‌کند تا ذهن‌شان را از تصور شکل مادی رها کنند و آن را تا عظمت حضور پروردگار گسترش دهند. هنرمندان هنر اسلامی با بهره‌گیری از الگوهای تکراری و بسط دهنده جهت اشاره به گسترشی بی‌حد و حصر به برتری دست یافتند. موج زدن سطوحی متشکل از الگوهای پرتراکم و کاملاً کنترل شده خصوصیت عمده هنرهای اسلامی پسین از جمله معماری، قالیبافی، خوش‌نویسی و تذهیب کتب است.

هرکسی که معماری اسلامی را بررسی کند متوجه این موضوع می‌شود که بطور کل هر هنری از حیث نوع، خصوصیات و فلسفه تا خروجی نهایی‌اش با هنرهای دیگر متفاوت است، این در واقع تفکری فلسفی در ارتباط با انتقال اعتقادات اسلامی است و ابعادی با پیامدهای فکری و فلسفی عمیق دارد که هنوز کشف اجزای آن نیاز به مطالعات و تحقیقات زیادی دارد و نیز این تحقیق را برای تمرکز بر میراث معماری و عناصر و تزئینات معماری دنبال می‌کند، اما غنای این میراث و ثروتی که ما برای تخصیص دقیق و محدودسازی جستجوی مان به آن متوسل می‌شویم تا گزیده‌های مختلفی از گنبد‌های ممالک اسلامی مصر را به عنوان عناصر معماری بررسی و تجزیه و تحلیل کنیم و محتوای آنها در ارتباط با ارزش‌های هنری و زیبایی‌شناسی با پرداختن به گنبد‌های دارای روح هنر معاصر در فرهنگ مان به این فرآیند خلاقانه کمک می‌کند تا شاهد باشیم که محصولات با قاعده سفالینه جدید به غنی‌سازی گنبد‌های حاصل این فرآیند هنرمندانه اسلامی در حالت کلی و ترکیبات سفالی در حالت خاص کمک می‌کنند. اهمیت این مطالعه به سبب این خصوصیات است، چرا که یکی از راه‌های ورود ما برای مرتبط‌سازی شیوه‌های برگرفته از مطالعه و تحلیل گنبد‌های ممالک اسلامی متعلق به سازندگان ساختارهای سفالی و انباشتن نور در گنبد‌های ممالک اسلامی و عناصر تزئینی و نیز پیوند جوانب فنی، دستاوردهای فکری و تجربی قاعده سفالینه است.

مبانی نظری

معماری نوعی هنر برای آماده‌سازی فضا است و معماری اسلامی هدف اصلی‌اش را ایجاد نوعی فضا در نظر می‌گیرد که بطور درونی بتواند روح انسان را در پیشگاه خداوند قرار دهد. معماری اسلامی برای ایجاد چنین مکان مقدسی از تکنیک‌های مختلفی بهره‌می‌گیرد که یکی از متعارف‌ترین آنها قطبی‌سازی ساختمان نسبت به کعبه است. فضای معماری اسلامی با بهره‌گیری از ماهیتی مقدس توصیف می‌گردد. این نوع قطبی‌سازی قدرتی پدید می‌آورد که بر مرکز فضا تمرکز دارد.

محققین راه‌های متعددی برای بررسی و ادراک معماری ارائه کرده‌اند. گوس (۱۹۸۸) به این مطلب اشاره داشت که فضا اغلب «ماهیتی چندگانه» دارد. چرا که افراد زبان‌های متفاوتی را در محیط ساخت تعبیر می‌کنند و می‌نویسند و در این بین، جمع این احساسات نیز می‌تواند با معنای آن مکان تطبیق پیدا کند. روتنبرگ (۱۹۹۳) ساختمان‌های با معماری اسلامی را مکان‌های اجتماعی یا «ساختگاه‌هایی همگانی» می‌نامد که لایه‌های مختلفی از مفاهیم و تاریخچه حسی زندگی روزمره

بافت آن را تشکیل داده اند. هیلیر وهانسون (۱۹۸۴) این نکته را مطرح کرده اند که این ساختمان‌ها در بین دست ساخته‌های انسان بی نظیرند و نه تنها به واسطه جامعه‌ای که آنها را می‌سازد شکل می‌گیرند، بلکه محدودیت‌هایی نیز درمورد اقدامات اجتماعی پس از خود نیز ایجاد می‌کنند. هیلیر (۱۹۹۶، ۱۹۸۴) به این مطلب اشاره داشت که فضاها صفات و خصوصیتی دارند که بر تعامل افراد و کاربری‌شان تأثیرگذار است. او به دو بعد اجتماعی بناها اشاره داشت، به عبارتی دیگر، ساختمان به دو شکل بطور اجتماعی عمل می‌کند: نظم اجتماعی زندگی روزمره را بصورت آرایش‌های فضایی محیط زندگی بوجود می‌آورد و نظم اجتماعی را همانند آرایش‌های فیزیکی اشکال و عناصر قابل رویت انتقال و نمایش می‌دهد. فضا وجوه اشتراک بین دسته‌های مختلف افراد و روابطشان با اشیاء را ایجاد و کنترل می‌کند. اماکن و بناها باید برای تأمین نیازهای انسان ساخته می‌شوند. ماسلو (1975) سلسله مراتب این نیازها را بدین صورت فرض می‌کند:

نیازهای فیزیولوژیکی؛ نیازهای امنیتی؛

نیاز به تعلق پذیری و عشق؛ نیاز به اعتبار و ارزش؛

نیازهای خودشکوفایی؛ تمایل به آگاهی و درک؛ نیازهای زیبایی شناختی؛

بنابراین، ساختمان‌ها به نیازها و امیال انسانی توجه دارند؛ اما چگونه می‌توان ویژگی‌ها و ارزش‌های پنهان در ساختمان‌ها را تعبیر کرد؟ لاوسون (۲۰۰۱) به سیستمی اشاره داشت که می‌توان از آن برای درک و بررسی ساختمان‌ها و در نتیجه افشای مفهوم آنها استفاده کرد. این کار را می‌توان با تفسیر شکل فیزیکی، فرم، ابعاد و بافت انجام داد.

ایام ابتدایی اسلام

مسلمانان آغاز تاریخ اسلام را زمان مهاجرت حضرت محمد (ص) از مکه به مدینه در سال ۶۲۲ می‌دانند، مهاجرتی که در عرب هجرت (hejira) نامیده می‌شود. در دهه پس از این هجرت، پیامبر در متحد ساختن قبایل جنگجوی عرب در زیر پرچم اسلام به پیروزی رسید. پس از وفات پیامبر در سال ۶۳۲، چهار تن از نزدیک ترین وابستگان ایشان نام «خلیفه» (جانشین) را بر او نهادند: ابوبکر (حکومت در سال‌های ۶۳۳ تا ۶۳۴)، عمر (حکومت در سال‌های ۶۴۴-۶۳۴)، عثمان (حکومت در سال‌های ۶۵۶-۶۴۴) و در نهایت امام علی (ع) (حکومت در سال‌های ۶۵۶-۶۴۴). حکومت امام علی (ع) منازعه قدرتی را برانگیخت که به شهادت ایشان منتهی شد و در نهایت به دائمی شدن تفرقه در اسلام انجامید. پیروان امام علی (ع)، که به شیعیان معروف بودند، ایشان را خلیفه واقعی می‌دانستند و سه خلیفه اول را نامشروع قلمداد می‌کردند. بطور عکس، مسلمانان سنی هر چهار خلیفه را «خلفاء راشدین» می‌شناسند. امام علی (ع) در برابر رقیب خود معاویه (حکومت در سال‌های ۶۸۰-۶۶۱) که خویشاوند نزدیک عثمان و بنیان گذار حکومت امویه (۷۵۰-۶۶۱) بود، مغلوب شد.

ابتدا در قرن هفتم، اسلام به شدت گسترش یافت. طی تنها دو دهه، سپاهیان به ظاهر شکست ناپذیر اسلام امپراتوری ساسانیان در ایران، مصر و استان‌های وابسته به روم شرقی، سوریه و فلسطین، را فتح کردند. تا اوایل قرن هجدهم، تحت سلطه حکومت امویان به هند رسیدند و کلیه مناطق آفریقای شمالی و اسپانیا را فتح کردند و پیش از عقب نشینی به فرانسه

نفوذ کردند و تا ۱۰۰ کیلومتری پاریس نیز پیش رفتند. در اراضی تحت تصرف مسلمانان، در شرایط دین مسیحیان و یهودیانی که به اسلام روی نیاورده بودند نه یکنواختی و نه سازگاری دیده می‌شد. بطور کل، آنها به عنوان «پیروان کتاب مقدس» (پیروان مذهبی توحیدی که برپایه کتاب مقدس بود) از مصونیت بهره مند شدند (اسکاشت ۱۹۹۳). با این حال، این دسته نیز تابع مالیات و محدودیت‌های خاصی برای پوشش و کار بودند.

اسلام دینی بسیار سازش پذیر شد. بخشی از این سازش پذیری به سبب تأکیدش بر هدایت مومنین، روابط فردی با خداوند به واسطه دعا و نیایش و عدم برخورداری از اموال اعیانی بود. هر مسلمانی باید از پنج رکن یا واجبات دین اسلام پیروی کند. مهم ترین رکن اسلام توحید است. «هیچ خدایی جز خدایی یگانه نیست و محمد (ص) رسول اوست» پس از توحید، اقامه نماز، انفاق به تهیدستان، روزه داری در ماه رمضان و زیارت از محل تولد پیامبر (مکه) و کعبه، مقدس ترین بنای اسلام، است که ادای این فریضه برای هر مسلمانی که از عهده انجام‌اش برآید برای یکبار در طی عمرش واجب است. از مسلمانان انتظار می‌رود روز جمعه در عبادات جمعی در مساجد شرکت کنند. هرگاه که ادای این فریضه در مسجد نباشد، مومنین به سادگی هر جا که باید به نماز بایستند رو به خانه خدا در مکه به رکوع می‌روند. پیامبر اکرم خودشان نیز به سادگی زیستند و همراهان‌شان را به عدم اسراف در استفاده از منابع در معماری‌های پیچیده توصیه می‌کردند. در عوض، ایشان آنها را تعلیم می‌دادند و به نماز در بنایی خشت و گلی هدایت می‌کردند که اکنون به مسجد پیامبر معروف است که در مجاورت منزل ایشان در مدینه واقع شده است. این بنا محوطه‌ای مربعی شکل با ایوان‌هایی است که روی کنده‌های بدون برگ اتکا کرده‌اند و محوطه بزرگی را محصور کرده‌اند. پیامبر از روی سکوی کوتاهی در ایوان جنوبی سخنرانی می‌کردند. این آرایش ساده، محوطه‌ای محصور با فضایی مجزا در یک ضلع که پله محراب (منبر) برای جلوس امام (پیشوای نماز) در آن جای گرفته بود، به الگویی برای طراحی مساجد پس از آن دوران تبدیل شد.

رابطه بین اسلام و معماری

اسلام شرحی کلی از نیازهای اساسی انسان را بیان می‌کند و تأمین این نیازها را الزامی می‌شمارد. دانشجویان معماری اسلامی این مطلب را عنوان می‌کردند که آرزوهای انسان از چند طریق نمایان می‌شوند: مذهب، سبک زندگی، تعلقات، ذهن و آیندگان. ظاهراً، این صورت پیشینه نیازها همانند فهرست نیازهای ماسلو است، هرچند ماسلو نیازهای معنوی یا مذهبی را بیان نکرد. هم چنین، می‌توان گفت که ماسلو به موضوع نیازهای اولیه از منظر فردی می‌نگریست، حال آنکه اسلام به نیازهای اولیه انسان از سه منظر نگاه می‌کند: قانونی، فردی و عمومی (الساری ۲۰۱۰). هرچند به این مطلب اشاره شده است که ساختمان‌های اسلامی بیانگر عقاید مذهبی، ساختار اجتماعی و اقتصادی، انگیزه اجتماعی و حساسیت بصری سنتی فراگیر و یکپارچه‌اند (میشل ۱۹۷۸). از این رو، می‌توان گفت که معماری سنتی در کشورهای اسلامی در پاسخ به عوامل متعددی شکل گرفته است که نمایانگر هر کشورند مانند نیازهای مردم، که در بالا به آنها اشاره شد، اقلیم، مصالح ساختمانی در دسترس، سطح فناوری ساختمانی مورد استفاده، سطح رفاه اجتماعی و سنت‌ها و شیوه‌های معماری داخلی پیش از حکومت اسلام در آن کشور.

معماری در تمدن اسلام

تنزل معماری که در تمدن اسلامی در طی مدتی رشد یافت کم‌پنداری تمدن و دستاوردهای فرهنگی است که به واسطه تمدن اسلام ایجاد شد (بهناسی ۲۳۳). تنها شکل تزئینات و پیرایه‌ها انحراف کاملی از عمق فرهنگی تلقی می‌شوند که به واسطه تمدن اسلامی فراهم گردید. واژه «معماری در تمدن اسلامی» به عنوان چارچوبی کلی بکار می‌رود، در حالی که از این واژه بطور محتمل جهت توجه ویژه‌ای به حفظ دوره تاریخی در واحدی مانند «معماری اسلامی» یا «معماری اوایل حکومت امویان» از «معماری حکومت عباسیان» استفاده می‌شود و ما نیز در این مورد می‌توانیم توجه عمیق و دقیقی به ویژگی‌های متفاوت بناهایی که در تمدن اسلامی پدید آمدند داشته باشیم: تفاوت‌های جغرافیایی و زمانی بین آنها الگوهای از معماری در مناطق مختلف اسلامی‌اند که به دنبال آن هستند که توجه فراگیر و قابل قبولی را به معماری اسلامی معطوف کنند (حکیم ۱۹۹۱).

سیستم‌های معماری و سازه‌ای در طی دوران خلفای اول

خلفای به شدت توسعه طلب امویان از پایتخت خود در دمشق (در سوریه امروزی) حکومت خود را آغاز کردند. آنها اساساً رؤسای مسئولیت‌گریز بودند که علاقه کمی به حمایت از هنرها داشتند به جز هنر معماری و شاعری که در بین عرب از دوران پیش از اسلام باعزت حفظ شدند. ساختمان عبادتگاه‌ها و مساجد در کل این حکومت در این دوران نمایانگر اقتدار فرمانرویان جدید و پذیرش رو به فزونی دین اسلام بود. خلفای حکومت عباسیان، که در سال ۷۵۰ جایگزین امویان شدند و تا سال ۱۲۵۸ حکومت کردند، به همان منش باعظمت فرمانروایان باستان پارسی از پایتخت‌شان در بغداد و سامرا (در عراق امروزی) حکومت را به دست گرفتند. سلطنت طولانی و بین المللی آنها شاهد دستاوردهایی در طب، ریاضیات، علوم طبیعی، فلسفه، ادبیات، موسیقی و هنر بود. آنها عموماً با رعایای قلمروهای مطیع‌شان که از حیث نژادی متفاوت بودند مدارا می‌کردند و سنن فرهنگی روم شرقی، پارس، هند و چین را تحسین می‌نمودند. با گسترش اسلام، معماران به گونه‌ای آزاد از الگوهای رومی، مسیحی و پارسی وفق یافتند که شامل قصرهای سلطنتی، مارتیریوم (martyrium)، کاخ‌های با ایوان ستون دار و سالن تجمعات کاخ بودند. «قبه الصخره» در اورشلیم (شکل ۱ و ۲) که حدود سال‌های ۶۸۹ الی ۶۹۱ بنا شد، قدیمی ترین بنای مقدس اسلامی بجای مانده است و امروزه پس از مکه و مدینه مقدس ترین مکان در اسلام بشمار می‌آید.

این ساختمان بر روی بلندی «حریم شریف قدس یا کوه معبد» Temple Mount (تپه موریه) برافراشته شده است و صخره‌ای سربرافراشته را محصور می‌کند که مدت‌ها پیش برای یهودیانی مقدس بوده است که آن را محلی می‌دانستند که ابراهیم (ع) در آنجا خود را برای قربانی کردن پسرش اسحاق محیا کرد. یهودیان، مسیحیان و مسلمانان این محل را با خلق حضرت آدم و معبد سلیمان مرتبط می‌دانند. هم چنین، مسلمانان معتقدند که پیامبر (ص) با هدایت جبریل از این محل در سیر شبانه با گذر از افلاک بهشتی به ملکوت باری تعالی عروج کرد.

قبه الصخره توسط صنعتگران سوری که در سنن روم شرقی آموزش دیده بودند بنا گردید و پلان متمرکزش (هشت وجهی‌ای درون هشت وجهی‌ای دیگر) از معماری اوایل مسیحیت و روم شرقی نشأت می‌گیرد. با این حال، قبه الصخره برخلاف الگوهای روم شرقی خود با فضای خارجی ساده این الگوها، که گنبدی طلایی تاج آن شده که بر خط افق اورشلیم چیره شده است، به شکلی غنی با کاشی‌هایی در بیرون و جلای سنگ مرمر و موزائیک‌هایی در فضای داخلی‌اش مزین شده است. در ساقه این گنبد پنجره‌هایی گنجانده شده است و رشته‌ای از طاق‌ها تکیه گاه آن شده است که از پایه‌هایی یک در میان و ستون تشکیل شده است (دو ستون به یک پایه در حلقه بیرونی و سه ستون به یک پایه در حلقه داخلی) که فضای مرکزی دربرگیرنده صخره را پوشش می‌دهد. راهروهای هم مرکز (راهروهای گردشی) به بازدیدکنندگان مذهبی اجازه می‌دهد تا حول صخره دور زنند. کتیبه‌هایی از قرآن با پیام‌هایی از سایر کتاب‌ها و تفاسیری از جمله اطلاعاتی درمورد بنا در اطراف این گنبد پراکنده شده‌اند که کتیبه‌ای دور دیوار داخلی ایجاد کرده‌اند. زوار ابتدا باید در جهت ساعتگرد دور فضای مرکزی قدم زنند و سپس در جهت عکس ساعت حرکت کنند تا کتیبه‌هایی که بر روی موازیک طلایی بر روی زمینه سبز فیروزه‌ای کنده‌کاری شده‌اند بخوانند. این متون اولین کاربرد کتیبه‌های قرآنی تاریخی در تزئینات معماری هستند. در زیر رشته طاق، دیوارها با سنگ مرمر کمرنگ پوشانده شده‌اند که رگه‌های شان الگوهای متقارن انتزاعی بوجود آورده است و بدنه ستون‌ها نیز با سنگ مرمر با الگوی خاکستری رنگ و سرستون‌های طلاکاری شده پوشش داده شده است. در بالای رشته طاق خطاطی شده رشته طاق موزائیکی دیگری با کتیبه‌های قرآنی تاریخی در تزئینات معماری بنا دیده می‌شود. در زیر این رشته طاق، پوشش دیوارها از سنگ مرمر کمرنگ است که رگه‌های شان الگوهای متقارن انتزاعی را پدید آورده است و و بدنه ستون‌ها نیز از سنگ مرمر با الگوی خاکستری رنگ و سرستون‌های طلاکاری شده پوشش داده شده است. در بالای این رشته طاق خطاطی شده، رشته طاق موزائیکی دیگری دیده می‌شود که بر روی آن پیچک‌ها و درختان انگور ضخیم و مقارنی به رنگ فیروزه‌ای، آبی و سبز به تصویر درآمده است که با گوهرهای دست ساختی در زمینه‌ای طلایی رنگ مزین شده است. تصور می‌شود این موزائیک‌ها نمایانگر باغ‌های بهشتی و غنائم فاتحین مسلمان‌اند که در راه خدا عرضه شده‌اند.

در نقطه کانونی این بنا تزئینات یا پیچک‌ها و نقش‌های درختان انگور متقارن ضخیم که به رنگ فیروزه‌ای، آبی و سبز به تصویر درآمده‌اند و با گوهرهای دست ساخته در زمینه طلایی رنگ مزین شده‌اند چندان به چشم نمی‌خورند. تصور می‌شود موزائیک‌ها نمایانگر باغ‌های بهشتی و غنائم فاتحین مسلمان هستند که در راه خدا عرضه شده‌اند. در نقطه کانونی این بنا تزئینات چندان به چشم نمی‌خورند (یا چندان اشرافی بر صخره دیده نمی‌شود). راهروهای هم مرکز (راهروهای گردشی) به بازدیدکنندگان مذهبی اجازه می‌دهند تا حول صخره دور زنند. کتیبه‌هایی از قرآن با پیام‌هایی از سایر کتب و تفاسیر از جمله اطلاعاتی درمورد بنا در اطراف بنا پراکنده شده‌اند که رشته طاقی را حول دیوار داخلی ایجاد کرده‌اند. زوار ابتدا باید در جهت ساعتگرد دور فضای مرکزی قدم زنند و سپس در جهت عکس ساعت حرکت کنند تا کتیبه‌هایی

که بر روی موازی یک طلایی بر روی زمینه سبز فیروزه‌ای کنده کاری شده‌اند بخوانند. در زیر این رشته طاق نیز تصاویری نقش بسته که با چشم قابل رویت اند. از ورودی بنا می‌توان تنها نور مطلقی را دید که به صخره پنهان می‌تابد و پیرامون‌اش رنگ‌ها و الگوها دیده می‌شوند. پس از ورود به داخل بنا، بازدیدکنندگان یا عبادت کنندگان اشعه نوری که بر صخره گرانبها تابیده و به تعبیری پیام پیامبر به بهشتیان را نقل می‌کند مشاهده می‌کنند. خلفای اموی با نادیده گرفتن اندرزه‌های پیامبر درمورد ریاضت در معماری برای خود کاخی مجلل ساخته‌اند که گوشه‌ای از صحرای عرب را اشغال کرده است. برخی از این کاخ‌ها با تزئینات داخلی غنی‌ای که موضوعات بیگانه انسان و حیوان را بر روی گچ کاری‌ها، موزائیک‌ها و نقاشی‌ها تصویر می‌کنند، دارای استخر، حمام و اتاق‌های گنبدی شکل و خصوصی اند. ساخت یکی از کاخ‌های صحرایی پس از این دوران در اوایل دهه ۷۴۰ در مشاتا (نزدیک عمان امروزی، اردن) آغاز شد. هرچند این مجموعه چهار گوش و با دیوارهای سنگی هرگز تکمیل نشد، با این حال خصوصیت تاریخی بودن آن تأثیر گذار است. این بنا در هر وجه‌اش ۴۷۰ فوت طول دارد و دیوارها و مدخل‌های داخلی‌اش با برج‌ها و باستیون‌هایی بجای مانده از قلعه‌ای رومی حفاظت می‌شوند. فضای این بنا تقریباً به سه ثلث تقسیم می‌شود که بخش مرکزی‌اش دارای صحنی بزرگ است. فضاهای اصلی این بنا یک مسجد و یک سالن اجتماعات گنبدی و با پلان دراز مستطیل شکل است که چهار آپارتمان خصوصی یا بیت آن را احاطه کرده اند.

بیت‌ها در پیرامون صحن‌های کوچکی برای استفاده خویشاوندان و مهمانان خلفاء دسته دسته شده‌اند که بخش باقیمانده بنا را دربر گرفته اند. کاخ مشاتا که در بین کاخ‌های بجای مانده بی نظیر است، با رشته طاقی مزین شده است که در نواری به ارتفاع تقریبی ۱۶ فوت در سرتاسر تکیه گاه سردر بیرونی‌اش امتداد یافته است. این رشته طاق با قالبی زیگزاگی در بخش‌های مثلثی شکلی به چند بخش تقسیم شده است که هر کدام از آنها با گل‌های بزرگ کنده کاری شده با برجستگی‌های درشت نشانه گذاری شده‌اند. روی این بخش‌های مثلثی شکل کنده کاری‌هایی پیچیده با برجستگی‌های ریز کار شده است که دربرگیرنده پیچک‌هایی بهم بافته که پرندگان و حیوانات دیگر در بین آنها جای گرفته اند، گلدان و شمعدان‌ها هستند (بر روی دیوار مسجد بنا نقش هیچ حیوانی دیده نمی‌شود) (حمد ۱۹۹۷).

مسجد محل عبادت جمعی مسلمانان بوده و هست و عناصر مشخصه آن طی دوران امویان شکل گرفت (حکیم ۱۹۸۶). قدیمی ترین مساجد بسیار ساده بودند که از خانه پیامبر الگو می‌گرفتند. محوطه مستطیلی وسیع مسجد بین یک صحن و یک سالن ستوندار ساده (سالن نماز) تقسیم شده است که طرح کلی آن به گونه‌ای است که عبادت کنندگان زمان اقامه نماز رو به قبله می‌ایستند. جهت قبله را دیوار قبله و محراب آن (تاقچه درون دیوار) تعیین می‌کنند؛ پلان دهانه‌ها و راهروهای تکراری یک‌شکل به شکلی ساده با افزایش جمعیت امتداد پیدا می‌کند (حکیم و روی ۱۹۸۳). درمورد خاستگاه و اهمیت محراب بحث شده است، اما محراب هم سبک تاقچه‌های تودیواری است که نشان از مکانی مقدس دارد (محل مقدس پیروان تورات در کنیسه‌ها، فضایی محصور برای مجسمه خدایان یا نیاکان در معماری رومی و محراب در کلیساها).

مقصوره (Maqsura)، محوطه‌ای در جلوی محراب برای حاکم و سایر اشخاص عالی رتبه، پس از به قتل رسیدن برخی از حکام به ویژگی‌ای از مساجد جامع اصلی تبدیل شد. منبر یا سکوی خطابه یا تخت شاهی محراب را به عنوان محلی برای پیشوای نماز محیا می‌سازد و نمادی از اقتدار است. مناره‌ها، برج‌هایی که موزن‌ها یا جارچی‌ها از فرازشان مومنین را به نماز فرا می‌خوانند، در خارج مسجد به عنوان نمادی از حضور اسلام در شهر قد برافراشته اند.

زمانی که عباسیان در سال ۷۵۰ مویان را که بازماندگان حکومت امویه بودند سرنگون کردند، عبد ررحمان اول (حکومت در سال‌های ۷۸۸-۷۵۶) از مسیر آفریقای شمالی به جنوب اسپانیا (معروف به القدس در عربی) متواری شد، جایی که در آن با کمک ساکنین مسلمان سوری خود را به عنوان حاکم اصلی یا امیر اثبات نمود. در حالیکه خلفای عباسیان در شرق جهان اسلام به مدت پنج سال حکومت کردند که از بغداد شروع می‌شد،

حکومت امویان در اسپانیا از پایتخت‌شان در قرطبه سه سال ادامه یافت (۷۵۶-۱۰۳۱). امویان را حافظین هنر می‌خواندند و یکی از بهترین نمونه‌های بجای مانده از معماری امویان، مسجد جامع قرطبه، اکنون در اسپانیا واقع شده است.

در سال ۷۸۵، فاتحین اموی ساخت مسجد قرطبه را در محل کلیسای مسیحیان آغاز کردند، حاکمین عیاش اموی این بنا را سه بار گسترش دادند و امروزه دیوارهای اش فضایی حدود ۶۲۰ در ۴۶۰ فوت را دربر می‌گیرد که حدود یک سوم آن صحن، حیاطی پر از درختان پرتقال، است. در داخل این بنا، وفور الگوها در ستون‌ها و قوس‌های تکراری و قوس‌های معلق دوگانه تقریباً شکلی نامتجانس دارند. ستون‌ها و سرستون‌های مرمری در سالن نمازی به سبک‌هایپو (دارای سقفی مبتنی بر ردیف ستون‌ها) بازسازی خرابه‌های بناهای کلاسیک در این منطقه‌اند که زمانی یک استان ثروتمند روم بوده است. دو ردیف قوس، که یکی بر روی دیگری قرار گرفته است، مشرف بر این ستون‌های اند؛ ردیف فوقانی از ستون‌های مستطیلی ریشه می‌گیرند و از روی ستون‌ها قد برافراشته اند. این طرح دوردینی، که بناهای زیادی به تقلید از آن ساخته شد، به شکلی کارآمد ارتفاع فضای داخلی را می‌افزاید و گردش هوایی عالی در بنا فراهم می‌کند. قوس‌های نعل اسبی با اشکال متمایز، شکلی که از دوران روم معروف است و مورد توجه ویزیگوث‌ها (حاکمین اسپانیا در دوران پیش از اسلام) بوده است، در غرب به تدریج به معماری اسلامی نزدیک شد. ویژگی متمایزکننده دیگر این قوس‌ها، که آن نیز از نمونه‌های رومی و روم شرقی اقتباس شده است، یک درمیانی طاق‌های سنگی کم‌رنگ و خشتی سرخ رنگ است که قوسی منحنی شکل بوجود آورده است.

در قرن آخر حکومت امویان، قرطبه قطب تجاری و فکری اصلی و مرکز رونق بخشی هنر تلقی می‌شد. این شهر از شهرهای اروپایی مسیحی از حیث اقتصادی و نیز در علم، ادبیات و فلسفه پیشی گرفت. حکومت امویان که با عبد ررحمان سوم (حکومت در سال‌های ۹۶۱-۹۱۲) آغاز شد جسورانه ادعای خلافت داشت. الحکم دوم (حکومت در سال‌های ۹۷۶-۹۶۱) نوسازی‌هایی پرهزینه و اعیانی انجام داد که بسیاری از رعایایش را دچار آشفته‌گی کرد. این مسجد عظیم را کانون حمایت خود ساخت. این خلیفه اموی تلاش کرد تا به اعتراضی پاسخ دهد که به سبب خودنمایی اش با کتیبه‌ای که در آن

شکرگزاری خدا را کرده بود که «به او در ساخت این بنای ابدی یاری رساند با این هدف که این مسجد را برای رعایایش بزرگ تر سازد، چیزی که هم او و هم خلفای اموی بسیار خواهان آن بودند» بوجود آمد. در میان نوسازی‌های الحکم محراب جدیدی دیده می‌شد که در جلوی آن سه دهانه وجود داشت. گنبد کنگره‌ای هندوانه‌ای شکل بر فراز یک دهانه طوری بنظر می‌رسید که بر جان قوس‌های متقاطع‌ی شناور است که جای ستون‌های تکیه گاهی از قوس‌های متقاطع چندجزئی قد علم کرده است. موزائیک‌هایی با الگوبندی‌های باشکوه و دارای کتیبه، نقش و نگار هندسی و پوشش گیاهی سبک دار جامه‌ای از رنگ‌های درخشان و طلایی بر بدنه گنبد پوشانیده بودند.

نتیجه گیری

این مطالعه ثابت کرد که عناصر میراث معماری اسلامی که اکنون بررسی می‌کنیم با توجه به نیروها و محدودیت‌های اجتماعی، روان شناختی، مذهبی و زیست محیطی ساخته شدند. این تحقیق مدلی مفهومی ارائه کرد که خلاصه‌ای از نیروهای فوق الذکر را ارائه داد و هدف از این مدل این بود که به محققین توانایی آن را دهد تا به درستی به تجزیه و تحلیل، ادراک و تعبیر میراث معماری اسلامی بپردازند. این مدل به این موضوع اشاره داشت که خواص فیزیکی ترکیب‌های تاریخی باید تجزیه و تحلیل شوند. در نتیجه، این تحلیل باید با بررسی آرشیو تاریخی فضاها یا بناهای تاریخی تحت مطالعه، بازرسی باستان شناسی و پیمایشی میدانی همراه شود که دیدگاه ساکنین مناطق و بناهای تاریخی را درمورد معانی ترکیب‌های تاریخی بررسی نماید. تحقیقات باستان شناسی از برخی حقایق در ارتباط با نحوه سکونت مردم، نحوه تعامل آنها از نظر اجتماعی و اقتصادی پرده بر می‌دارند و این نتایج را می‌توان به تحقیقات معماری مرتبط کرد. این امر می‌تواند نوع و هزینه مصالح مورداستفاده، دلیل و نحوه استفاده از آنها را مشخص کند. نتیجه چنین بازرسی‌ای به معماران حرفه‌ای کمک می‌کند تا درک بهتری از عناصر اسلامی سنتی حاصل کنند و در نتیجه بتوانند به شکلی موفقیت آمیز آن را در طراحی معماری بناهای دنیای اسلامی پیاده کنند.

نتایج هم چنین نشان می‌دهند که ارتباط مشترکی میان سطوح آثار معماری، آثار جزئی، چندجزئی و کامل در انواع و ابعاد مختلف بناهای معماری اسلامی وجود دارد مانند متحدسازی و طبقه بندی سیستم روابط نسبتی بر حسب جامعیت و یکپارچه سازی بصورت زیر:

روابط نسبتی در معماری اسلامی بر فرآیندی با ابعاد ترجیحی متکی اند، فرآیندی که به واسطه یگانگی نسبت‌های ابعادی سیستم‌شان شناخته می‌شود که از طریق موقعیت یابی نسبت‌های متغیر تعیین کننده سیستم اندازه گیری در نسبت‌های مشخص که در کلیه مدل‌های معماری فوق العاده نزدیک به یکدیگرند مفهوم یگانگی در بناهای معماری را انتقال می‌دهد.

منابع

- Akbar, J. (1989). Losing Interest: Blight of the Muslim City. Open House International, 14 3 : 28-35
- Al Sari, A. M. (2010). Basic Human Needs: The Islamic Theory.
- Amazonaws. (2013). Isfahan Retrieved 18/4/2013 from http://classconnection.s3.amazonaws.com/576/flashcards/2045576/png/great_mosque_at_isfahan1352995963619.png
- Bahnassi, A. (2003). The Islamic Architecture and its Specificities in Teaching Curricula. Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Critchlow, K. (2004). The Use of Geometry in Islamic Lands Architectural Design, 74, no. 6 Nov/Dec 2004 , p
- Duroodsharifwalimasjid. (2013). Dome of Rock Jerusalem Retrieved 20/4/2013, from <http://duroodsharifwalimasjid.blogspot.com/2010/10/dome-ofrock-jerusalem.html>
- Goss, J. (1988). The built environment and social theory: towards an architectural geography, Professional Geographer, 40, 392-403.
- Hakim, B. S. (1986). Arabic-Islamic cities: building and planning principles. London: RKP.
- Hakim, B. S. (1991). Urban Design In Traditional Islamic Culture: Recycling Its Successes. Cities, 8 (4) : 274-277
- Hakim, B. S. & Rowe, P. G. (1983). The Representation of Values In Traditional and Contemporary Islamic Cities. Journal of Architectural Education, 36 (4) : 22-28.
- Hammad, R. N. (1997). Islamic legislation in land use and planning and its effect on architectural style. Open House International, 22, 2 : 54-60.
- Hakim, B. S. (1986). Arabic - Islamic Cities: Building and Planning Principles. London: Kegan Paul International Ltd.,

- Hillier, B. (1996). *Space is the Machine*. UK: Cambridge University Press.
- Hillier, B. & Hanson, J. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge University Press, Cambridge
- IRCICA. (2013). *Registering The Islamic Architectural Heritage Around The World* Retrieved 5/20/2013, 2013
- Lawson, B. (2001). *The language of space*. Architectural Press. UK